

KLAUDIA GRYGOROWICZ-KOSAKOWSKA*

FORMY PRZESTRZENNE POCHÓWKÓW WOJENNYCH Z KOŃCA II WOJNY ŚWIATOWEJ JAKO ELEMENT TOŻSAMOŚCI MIEJSCA NA PRZYKŁADZIE GMINY I MIASTA CZARNKÓW

SPATIAL FORMS OF MILITARY BURIAL SITES FROM THE END OF WORLD WAR II, AS AN ELEMENT OF THE SENSE OF PLACE: A CASE STUDY IN CZARNKÓW TOWN AND COMMUNE

Streszczenie

Na obszarach intensywnych walk ostatniej fazy II wojny światowej, których przykładem może być Czarnków i jego okolice, można zaobserwować współwystępowanie dwóch różnych form pochówków wojennych. Z jednej strony są to zbiorowe mogiły żołnierzy radzieckich, a z drugiej rozproszone groby niemieckich okupantów. Te pierwsze charakteryzują się zazwyczaj arbitralną lokalizacją i areligijną formą, wynikającą z sowieckiej ideologii, natomiast pochówki żołnierzy niemieckich są często zapomniane i anonimowe. W pracy podjęto próbę upamiętnienia ofiar wojny obu stron, uwzględniając charakter i tożsamość miejsca pochówków.

Słowa kluczowe: tożsamość miejsca, pochówek żołnierski, kwatery

Abstract

Czarnków town and commune in North-West Poland are examples of the areas where intensive fights took place during the last phase of World War II. Coexistence of 2 different types (spatial forms) of military burial sites can be found there: (1) collective graves of Soviet soldiers; and (2) scattered graves of German soldiers. Graves of the first type are usually characterized by an arbitrary, exposed location and irreligious form, resulting from the Soviet ideology. By contrast, the graves of German soldiers are often neglected and anonymous, located in old cemeteries (situation 1) or in other places (situation 2). This study is an attempt to commemorate war victims of both nations, considering the character and sense of place of the burial sites.

Keywords: sense of place, soldier's grave, cemetery lot

* Dr Klaudia Grygorowicz-Kosakowska, Katedra Rysunku, Malarstwa, Rzeźby i Sztuk Wizualnych, Wydział Architektury, Politechnika Poznańska.

1. WSTĘP

Planowanie przestrzenne traktuje najczęściej obszary rekreacyjno-ogrodowe i cmentarne jako funkcje pokrewne – wypoczynku i kontemplacji. Czasami obserwujemy w miastach zamykanie przepętnionych cmentarzy, które po pewnym czasie stają się atrakcyjnymi terenami skwerów i bogatego drzewostanu. Wyjątkowo zdarza się, że zwarte lasy są miejscem pochówków, nie zmieniając swego przeznaczenia użytkowego.

Człowiek ma szczególny stosunek do grobów zmarłych, chcąc je odróżnić po indywidualnym znaku, będącym symbolem pamięci i niepowtarzalności miejsca. Sztuka architektury dysponuje całym spektrum narzędzi pozwalających w przestrzeni wyrazić emocje przywołujące pamięć, ból, tęsknotę, melancholijną zadumę wobec przemijania. Wyraz architektoniczny tego znaku jest nie tylko świadectwem pamięci: wyszukany czy skromny, zadbany czy zapomniany – uświadamia nam historię zdarzenia, przywołuje *genius loci*, który sprawia, że dana przestrzeń jest niepowtarzalna – kreuje jedyną w swoim rodzaju tożsamość.

Ostatnia wojna pozostawiła po sobie wielką liczbę nekropolii, mniejszych cmentarzy i kwater żołnierskich rozsianych w Europie. Ich skala waha się od wielkoprzestrzennych założeń architektonicznych, takich jak Monte Casino, do mniejszych lokalnych cmentarzy żołnierskich, kwater wojskowych i poszczególnych mogił. Tylko część spośród około 40 milionów ofiar doczekała się zasłużonego pogrzebu i upamiętnienia miejsca pochówku. Po wojnie powstały liczne międzynarodowe organizacje zajmujące się śledzeniem losu zaginionych. Mimo to po ponad 60 latach od jej zakończenia, stoimy wobec wieloletnich zaniedbań (il. 3). Pierwsze miejsce pochówku żołnierzy radzieckich poległych w styczniu lub lutym 1945 roku znajdowało się wewnątrz południowej części placu kościelnego (archiwum Muzeum Ziemi Czarnkowskiej).

Praca powstała w wyniku zetknięcia się autorki z problemem pochówków żołnierskich z końcowego okresu II wojny światowej. U jej podstaw leży świadomość, że ofiary obu walczących stron powinny być traktowane z jednakowym należnym szacunkiem. Rzeczywistość ostatnich miesięcy wojny i okresu powojennego w Polsce była jednak zupełnie inna.

Miasto Czarnków i jego okolice posiadały wielowiekowy nadgraniczny charakter. Są też przykładem starcia się dwóch różnych form pochówków ofiar wojny: żołnierzy walczących w tzw. słusznej sprawie i tych reprezentujących nazizm. Przejawiło się to w nierównym traktowaniu szczątków ludzkich, do czego odnoszę się w swojej wypowiedzi.

W marcu 2004 roku władze miasta Czarnkowa podjęły uchwałę o gruntownym remoncie nawierzchni rynku miejskiego, na którym stał czotył T-34, stanowiący swego rodzaju pomnik poległych. Ponieważ zachowały się fotografie potwierdzające fakt

Il. 1. Czarnków, południowa część placu kościelnego, pierwsze miejsce pochówku żołnierzy radzieckich poległych na początku 1945 roku (fot. archiwum Muzeum Ziemi Czarnkowskiej)

Ill. 1. Czarnków town, southern part of the church square: the first burial site of Soviet soldiers killed in early 1945 (photo from the archives of the Museum of the Czarnków Region)

II. 2. Zrealizowany przez autorkę projekt kwatery dla poległych żołnierzy radzieckich ekshumowanych z rynku i przeniesionych na nowy cmentarz miejski w Czarkowie (fot. J. Jelonek)

III. 2. Original project of a cemetery lot for fallen Soviet soldiers, exhumed from the main square and reburied in the new municipal cemetery in Czarków (photo J. Jelonek)

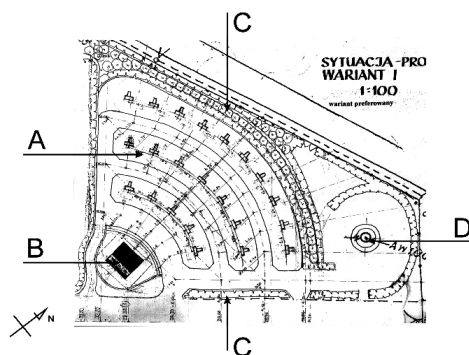

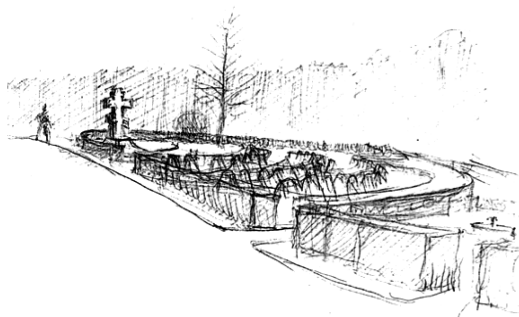
pochowania wokół niego radzieckich żołnierzy, którzy zginęli w rejonie Czarkowa, zlecono w zimie 2004/2005 roku usunięcie go i podjęcie badań archeologicznych. Ujawniły one ponad 200 spetryfikowanych szczątków ludzkich, liczną broń i niewypały. W międzyczasie władze miasta uzyskały z wojskowych archiwów radzieckich pełny spis danych personalnych pochowanych tam żołnierzy.

Autorce zlecono wykonanie projektu plastyczno-architektonicznego kwatery na nowym cmentarzu komunalnym dla ekshumowanych szczątków żołnierzy radzieckich. Koncepcja architektoniczna została uwarunkowana topografią oddanego na ten cel terenu – mało przydatnego do indywidualnych pochówków. Jego niewielka powierzchnia (580 m²), równa wielkości małej działki mieszkaniowej, opadała około 8-procentowym spadkiem ku ogrodzeniu cmentarza – nie była więc łatwa do zagospodarowania. Miała jednak te zalety, że jej granice nie stykały się bezpośrednio z terenem indywidualnych prywatnych pochówków, przylegała do głównej alei cmentarnej, a jej front był już widoczny z odległości około 100 metrów od głównej bramy cmentarza. Zaistniała więc sposobność zaakcentowania kwatery monumentalnym granitowym krzyżem, wieńczącym mauzoleum zawierające prochy żołnierzy. Projekt przewidywał ustawienie krzyża w pozycji 3/4 w kierunku grupy 22 cenotafów – płyt memorialnych z nazwiskami poległych, umożliwiając „dialog” dwóch głównych elementów kompozycji, znajdujących się na spadku terenu. Ścieżka o szerokości 1,5 metra, obiegająca trzy rzędy tablic, umożliwia spacer po ukwieconym zboczu, zbliżonym swym charakterem do ogrodu.

III. 3. Projekt kwatery ostatecznie przyjęty do realizacji. A – amfiteatralnie ustawione płyty memorialne, B – mauzoleum ze szczątkami i krzyż, C – formowane żywopłoty otaczające kwaterę, D – część gospodarcza ze studnią (projekt autorski)

III. 3. Project of the cemetery lot, after final approval. (A) amphitheatre-like arrangement of memorial plaques; (B) mausoleum with human remains and a cross; (C) trimmed hedges surrounding the lot; (D) a water well (original project)

II. 4. Szkic oddający formę gabarytu zieleni i proporcje detalu architektonicznego (projekt autorski)

III. 4. Sketch of the planned vegetation and proportions of details of the composition (original project)

Kwaterze towarzyszy od północy mały aneks ogrodniczy ze studzienką. Ważnym elementem spajającym całość kompozycji jest zaprojektowana zieleń strzyżonych żywopłotów. Istniejąca zieleń wysoka oraz żywopłot zamykają kwaterę od południowego zachodu, nadając jej charakter wyodrębniony z reszty cmentarza.

W trakcie prowadzonych prac projektowych nad kwaterą żołnierzy radzieckich nasunęły się pytania natury etyczno-prawnej: Co stało się z ofiarami drugiej walczącej strony? Gdzie zostali pochowani żołnierze niemieccy, którzy zginęli w tym samym rejonie, a rodziny nie mogą odnaleźć ich nazwisk w niemieckich kwaterach wojskowych polskich cmentarzy, takich jak poznańskie Miłostowo?

Zimą 1945 roku, kiedy finał wojny był przesądzony, a ofensywa radzieckich i polskich wojsk osiągnęła dawne granice Rzeszy, zawziętość walk nie tylko nie zmalała, ale osiągnęła szczyt, aż do momentu zdobycia Berlina. Natarcia na Noteć i Wał Pomorski zwiększyły intensywność walk i liczbę ofiar. Ich grzebanie odbywało się w pośpiechu, a miejsca pochówków nie zawsze były oznaczane. Oddziały niemieckie z reguły nie nadążały z grzebaniem poległych, pozostawiając tę czynność miejscowej ludności. Liczba Niemców poległych w rejonie Czarnkowa mogła być porównywalna z ofiarami po stronie radziecko-polskiej (tzn. co najmniej ok. 150–200 żołnierzy), a może nawet większa. Powojenne ekshumacje dotyczyły głównie wojennych grobów radzieckich i żołnierzy państw sprzymierzonych. Brutalność wojny i pozostała po niej wrogość pozabawiła niemieckie rozproszone żołnierskie mogiły szansy na godne upamiętnienie. Powojenna sytuacja polityczna w Polsce stan ten usankcjonowała.

Miejsca ostatniego spoczynku żołnierzy poległych w wojnach nie mogą być ignorowane. Należy im się pamięć, manifestowana przez symbole przyjęte w ramach międzyludzkich relacji.

Wydaje się, że moment formalnego i faktycznego włączenia naszego kraju w granice Wspólnoty Europejskiej sprzyja, a nawet zobowiązuje do traktowania ofiar ludzkich wszystkich narodów uczestniczących w ostatniej wojnie z jednakowym szacunkiem, tak jak to się stało z radzieckimi żołnierzami, których wtórny uroczysty chrześcijański pogrzeb odbył się 15 maja 2005 roku.

2. ROZPROSZONE MOGIŁY ŻOŁNIERZY NIEMIECKICH W GMINIE CZARNKÓW

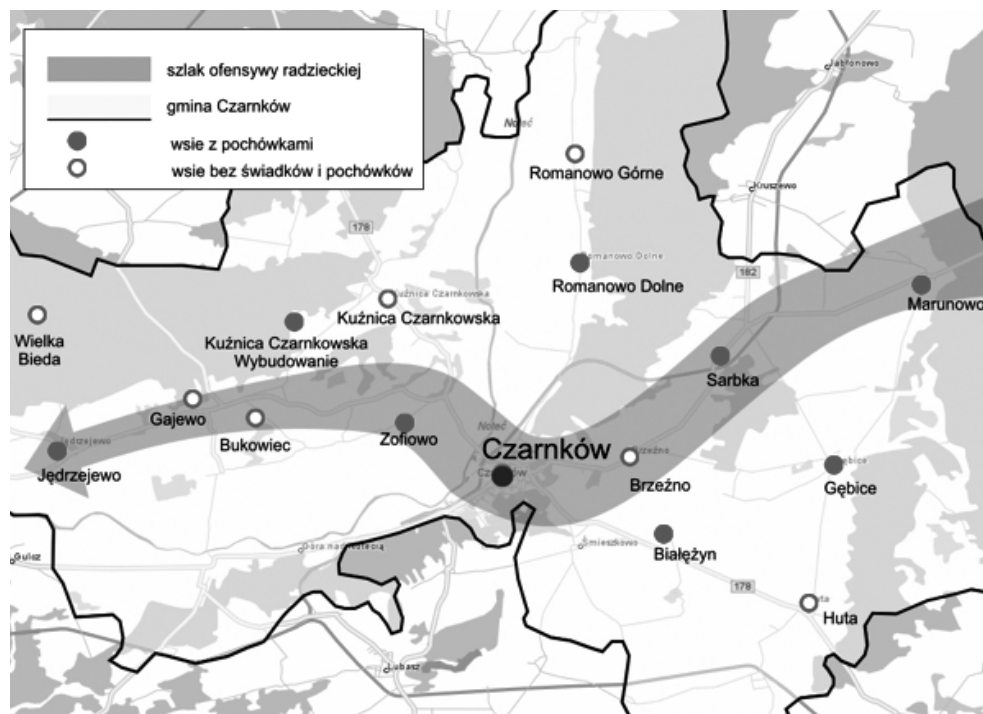
Celem dalszych dociekań było rozpoznanie, czy na obszarze gminy Czarnków, który został przyjęty jako obszar badań, znajdują się nieoznakowane, zapomniane groby żołnierzy niemieckich z ostatnich miesięcy wojny. W jakim stanie znajdują się w chwili obecnej i jaka powinna być ewentualna architektoniczno-przestrzenna forma ich upamiętnienia.

Obszary, na których rozgrywała się ostatnia faza wojny, a zwłaszcza rejony, przez które na przełomie stycznia i lutego 1945 roku przesuwała się ofensywa wojsk radzieckich w kierunku Berlina, kryją zachowane groby żołnierzy niemieckich, których oficjalna polska ewidencja nie wykazuje. Istnieją również miejsca nieoznaczonych pochówków, o których wiedzą tylko mieszkańcy wiosek, żyjący jeszcze świadkowie tamtych wydarzeń lub ich dzieci i wnukowie.

3. ROZPOZNANIE SYTUACJI W TERENIE

W celu właściwego przeprowadzenia badań w terenie konieczne było wstępne rozpoznanie sytuacji strategicznej z okresu końca wojny, kiedy przez obszar gminy Czarnków przesuwały się oddziały 2. Frontu Białoruskiego Armii Czerwonej. Pozwoliło to na opracowanie roboczej mapy, na której autorka zaznaczyła trasy przemarszu nacierających oddziałów wojsk radzieckich przez obszar gminy Czarnków.

Mapa ta stała się podstawą pracy w terenie. Dzięki niej ustalono, które wsie znajdować się mogły w rejonie starć, gdzie mogli mieszkać świadkowie egzekucji żołnierzy niemieckich i gdzie mogą znajdować się ich groby. Na tym szlaku, obejmującym piętnaście wsi: Białężyn, Brzeźno, Bukowiec, Gajewo, Gębice, Hutę, Jędrzejewo,

Il. 5. Obszar poszukiwań rozproszonych mogił żołnierzy niemieckich w obrębie gminy Czarnków, uwzględniający szlak ofensywy radzieckiej w 1945 roku (opracowanie autorki)

Ill. 5. Map of the area searched for the scattered graves of German soldiers within the Czarnków commune, taking into account the route of the Soviet offensive in 1945 (original scheme)

jewo, Kuźnicę Czarnkowską, Marunowo, Radosiew, Romanowo Dolne, Romanowo Górne, Wielką Biedę i Zołowo przeprowadzone zostały wywiady z mieszkańcami. Tylko w części miejscowości odnaleziono naocznych świadków minionych wydarzeń. W pozostałych miejscowościach: Huta, Brzeźno, Romanowo Górne, Kuźnica Czarnkowska, Bukowiec, Gajewo, Wielka Bieda, nieznane są miejsca pochówków ze względu na brak zachowanych informacji. W sumie zrealizowane zostało 37 wywiadów, z których 16 potwierdziło około 50 przypadków śmierci żołnierzy i osób cywilnych narodowości niemieckiej. Na podstawie wywiadów stwierdzono 9 miejsc pochówków. W trzech miejscach są to pojedyncze groby z dobrze uformowaną i zachowaną mogiłą. W sześciu miejscach zbiorowe pochówki są nieoznakowane, jak we wsi Sarbka, gdzie pochowano wspólnie z żołnierzami 38 osób cywilnych, w tym jedno dziecko. Tylko jedno z odnalezionych miejsc znajduje się w ewidencji kościelnej.

Kolejnym etapem pracy było odnalezienie miejsc opisanych i wskazanych przez świadków oraz oznaczenie ich na mapie za pomocą satelitarnego pozycjonowania GPS.

4. WYNIKI BADAŃ

Po przeprowadzeniu wizji lokalnych i odnalezieniu miejsc pochówków niemieckich żołnierzy na wybranym terenie gminy Czarnków okazało się, że groby znajdują się w bardzo zróżnicowanych sytuacjach topograficznych i różnym stanie zachowania. Poniżej przedstawione są podstawowe dane o odnalezionych miejscach wraz z opisem sytuacji przestrzennej i lokalizacji pochówku.

Tabela 1

Miejsca pochówku niemieckich żołnierzy w gminie Czarnków. Dane ogólne

Miejscowość	Opis pochówku
Białęzyn	krzyż przy rozwidleniu dróg Śmieszkowo-Brzeźno; miejsce po ekshumacji
Gębice	cmentarz ewangelicki w lesie; pochowani czterej żołnierze
Jędrzejewo [1]	polana przy drodze na Wieleń; pochowani czterej żołnierze
Jędrzejewo [2]	polana przy zagajniku za wsią; pochowani trzej żołnierze
Kuźnica Czarnkowska-Wybudowanie	w lesie pojedynczy grób jednego żołnierza
Muranowo	stary cmentarz ewangelicki w lesie; pochówek szesnastu żołnierzy
Romanowo Dolne [1]	droga na cmentarz komunalny; pojedynczy grób żołnierza
Romanowo Dolne [2]	za cmentarzem komunalnym w lesie; miejsce po ekshumacji dwóch żołnierzy (2008)
Sarbka	zbiorowa mogiła na cmentarzu ewangelickim; pochowani czterej żołnierze i trzynaścioro dzieci osiem osób cywilnych
Zołowo [1]	wielowyznaniowy cmentarz komunalny; trzy groby żołnierzy
Zołowo [2]	łąka w miejscu dawnego stawu; zbiorowy pochówek pododdziału żołnierzy

5. PROPOZYCJE PRZESTRZENNYCH ROZWIĄZAŃ

Po zebraniu szczegółowych danych i wizjach lokalnych możliwe było ustalenie, jaką formę przestrzenną powinna mieć aranżacja plastyczna poszczególnych pochówków. Zostały sprecyzowane cztery podstawowe sytuacje, w jakich znajdują się miejsca pochówków i mogił. Tym samym oznaczenie wymaga różnych rozwiązań architektonicznych (formalnych i kompozycyjnych).

Sytuacja 1

Stare cmentarze ewangelickie, indywidualne i zbiorowe pochówki nieoznakowane – przykładem są wsie: Sarbka, Gębice, Marunowo.

Sytuacja 2

Otwarta przestrzeń, nieoznakowany pochówek na terenie niedostępnym (prywatna własność) – przykładem są wsie: Jędrzejewo, Zofiowo.

Sytuacja 3

Pojedyncza mogiła w lesie, teren dostępny – przykładem są wsie: Kuźnica Czarnkowska-Wybudowanie, Romanowo Dolne.

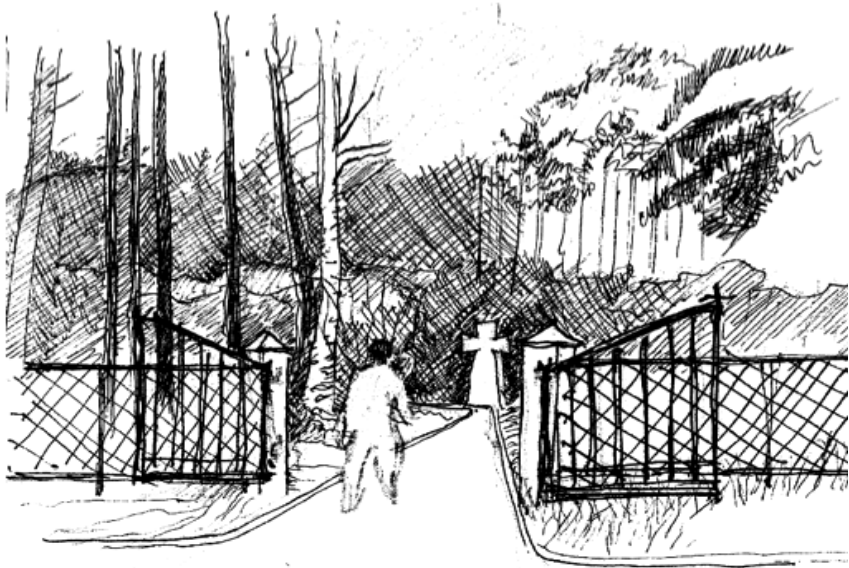
Sytuacja 4

Grób niezidentyfikowanego żołnierza na cmentarzu wielowyznaniowym – przykładem jest wieś Zofiowo.

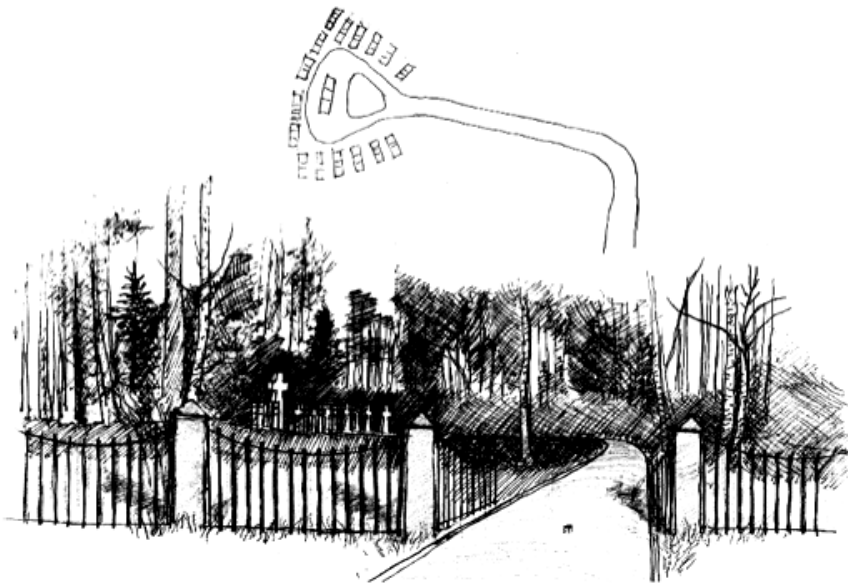
II. 6. Sytuacja 1. Wieś Sarbka: stary cmentarz ewangelicki, szkic kompozycji zbiorowej mogiły czterech nieznanych żołnierzy niemieckich i 38 cywili (projekt autorski)

III. 6. Situation 1. Sarbka village, old Protestant cemetery; sketch of a composition of the collective grave of 4 unknown German soldiers and 38 civilians (original project)

II. 7. Sytuacja 1. Wieś Gębice: stary cmentarz ewangelicki, szkic kompozycji bramy na cmentarz (projekt autorski)

III. 7. Situation 1. Gębice village, old Protestant cemetery; sketch of a composition of the gate to the cemetery (original project)

II. 8. Sytuacja 1. Wieś Marunowo: stary cmentarz ewangelicki, szkic kompozycji wjazdu na cmentarz, w głębi zbiorowa mogiła (projekt autorski)

III. 8. Situation 1. Marunowo village, old Protestant cemetery; sketch of a composition of the gate to the cemetery, with a visible collective grave in the background (original project)

II. 9. Sytuacja 1. Wieś Marunowo: stary cmentarz ewangelicki, szkic kompozycji zbiorowej mogiły w zbliżeniu (projekt autorski)

III. 9. Situation 1. Marunowo village, old Protestant cemetery; sketch of the composition of the collective grave, a close-up (original project)

II. 10. Sytuacja 2. Wieś Zofiowo: szkic przestrzennej kompozycji upamiętniającej miejsce zbiorowego pochówku żołnierzy niemieckich na łące w miejscu dawnego stawu (projekt autorski)

III. 10. Situation 2: Zofiowo village, sketch of a composition commemorating the collective grave of a large group of German soldiers on a meadow, which was formerly a pond (original project)

II. 11. Sytuacja 2. Wieś Jędrzejewo: szkic przestrzennej kompozycji zbiorowego pochówku czterech nieznanymi żołnierzy niemieckich na polanie przy drodze na Wieleń (projekt autorski)

III. 11. Situation 2: Jędrzejewo village, sketch of a composition of a collective grave of 4 unknown German soldiers in an open space near the road from Czarnków to Wieleń (original project)

Do oznaczenia każdej z wymienionych lokalizacji pochówku, mogiły lub grobu można zaproponować kilka rozwiązań plastycznych, zależnych od otoczenia. Zaproponowane formy architektoniczne mogił próbują również uwzględnić kontekst historyczny i emocjonalny.

6. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Obszary, na których rozgrywała się ostatnia faza II wojny światowej, a zwłaszcza rejon, przez które w styczniu i lutym 1945 roku przesuwali się wojska radzieckie w kierunku Berlina, kryją wiele grobów żołnierzy niemieckich, zachowanych i otoczonych szacunkiem przez ludzi tam mieszkających, a także miejsca nieoznaczone, o których wiadomo, że zostali tam pochowani nieznanymi niemieccymi żołnierzami i ludnością cywilną. Miejsca te uzyskały własną unikalną tożsamość w świadomości lokalnych mieszkańców. Wywiady przeprowadzone na obszarze gminy Czarnków wśród miejscowej ludności umożliwiły zlokalizowanie pochówków i precyzyjne ich oznaczenie na mapie za pomocą współczesnej techniki, opartej na metodzie satelitarnej pozycjonowania. Pozwoliło to na ocenę uwarunkowań przestrzennych, w jakich znajdują się pochówki w chwili obecnej, i stało się podstawą próby poszukiwania architektonicznej formy upamiętniającej je zgodnie z tradycją pochówków wojennych.

Wyniki badań uzyskane dla gminy Czarnków pozwalają przypuszczać, że na obszarze innych gmin Wielkopolski istnieje znaczna liczba rozszarych, niezewidencjonowanych pochówków, stanowiących pokłosie walk prowadzonych przez armię radziecką w ostatniej fazie wojny – podczas ofensywy berlińskiej.

Przeprowadzone badania wykazują, że mimo trudnej historii powojennej, tragiczne wydarzenia, których świadkami byli zwykli ludzie, spowodowały skupienie pozytywnych emocji, za sprawą których mogiły i pamięć o ofiarach trwa już w trzecim pokoleniu mieszkańców. Dlatego właśnie omawiane pochówki powinny być upamiętnione za pomocą zróżnicowanych symboli w miejscach, które znane są ludziom tam mieszkającym. Stosowane ostatnio procedury ekshumacji i przenoszenia rozsianych grobów na urzędowo wytypowane pola grzebalne niszczą tożsamość upamiętnionych miejsc, tak ważnych dla lokalnych społeczności.

LITERATURA

- ARIES P., *Człowiek i śmierć*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992.
- BAŃKA A., *Społeczna psychologia środowiska*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002.
- BONENBERG A., BARDZIŃSKA-BONENBERG T., *Kościoły, klasztory i krajobrazy średniowiecznej Armenii*, Gesellschaft fur Christlich-Judische Zusammenarbeit, Recklinghausen 2008.
- BORCZ Z., *Cmentarze w krajobrazie wiejskim. Sztuka cmentarna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, ICOMOS, Warszawa 1995.
- CZARNECKI W., *Planowanie miast i osiedli*, Tom III, *Krajobraz i tereny zielone*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1968.
- FLEMMING M., *Międzynarodowe prawo wojenne: zapobieganie konfliktom zbrojnym, odpowiedzialność za przestępstwa wojenne. Zbiór dokumentów*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1978.
- FRODYMA R., *Galicyjskie cmentarze wojenne, t. 1, Beskid Niski i Pogórze*, Rewasz, Warszawa–Pruszków 1998.
- JUSZKIEWICZ I., CZERNER O., *Sztuka cmentarna: dokumenty. L'art de cimetiére: documents*, Wydawnictwo Werk, Wrocław 1995.
- KOLBUSZEWSKI J., *Cmentarz jako tekst kultury. Sztuka cmentarna*, ICOMOS, Warszawa 1995.
- KOLBUSZEWSKI J., *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996.
- KOWAL S., *Dzieje Czarnkowa na przestrzeni wieków*, Nadnoteckie Echa, Czarnków 1994.
- MAŁACHOWICZ E., *Uwagi o percepcji form niepełnych w architekturze. O percepcji środowiska*, Instytut Ekologii PAN. Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1994.
- MATUSIAK K., *Wielka Księga Miasta Poznania*, Koziołki Poznańskie, Poznań 1994.
- OLSZEWSKI W., *Cmentarze na stokach poznańskiej Cytadeli*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2008.
- SKIBA C., *Pomnik Nieznanego Żołnierza*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2004.
- TANAŚ S., *Przestrzeń Turystyczna Cmentarzy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008.
- TOŁWIŃSKI T., *Urbanistyka i zieleń w urbanistyce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963.
- TUANA Y., *Przestrzeń i miejsce*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
- WALLIS A., *Socjologia przestrzeni*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1990.
- WEJCHERT K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1984.